

Bírálat

Olay Csaba *Művészet és tömegkultúra: Frankfurti Iskola, Arendt és a
következmények*

című akadémiai doktori művéről

1. A doktori mű eredményei és újdonsága

Az utóbbi nagyjából száz évben sokan és sokféleképpen foglalkoztak a magas kultúra és a populáris kultúra viszonyának elemzésével: voltak, akik a populáris kultúrát értékvesztésnek, sőt, a magas kultúra által képviselt értékek veszélyeztetésének tartották, mások integrálni igyekeztek a populáris kultúrát a tudás mezejébe, ugyanolyan komolysággal tekintettek rá, mint a magas kultúra termékeire. Egy dolgot nem lehetett tenni: ignorálni azt, hogy a 19. századtól kezdve egyre szélesebb tömegek számára jelent meg az újonnan felszabadult idő és ezzel együtt az a szükséglet, hogy a szabadidőt valamilyen, értelmesnek tekintett módon töltsék el. Ezt az igényt a társadalmi elit számára hagyományosan a kultúrafogyasztás elégítette ki. Ebben az új kontextusban jelent meg és vált dominánssá (legalábbis mennyiségi szempontból) a populáris kultúra.

Az akadémiai körökben megfogalmazott álláspontok jellemzően a magas kultúrát tartották értékteremtőnek és elutasították a populáris kultúrát (ennek egyik legmarkánsabb példája Horkheimer és Adorno szövege a kulturiparról). Majd a 60-as évektől kezdve tanúi lehettünk egy nyitásnak a populáris kultúra irányába: megjelentek az átcsúszások az egyik területről a másikra, kölcsönhatások, feldolgozások, keresztbe-kasul utalások, így a kutatók egy része felhagyott a populáris kultúra elutasításával és megfogalmazódott az az álláspont, amely magát a dichotómiát (magas kultúra – populáris kultúra) tartotta tévesnek. Úgy tűnt, a kalandnak vége, el kell ismernünk „a mai művészet hármas univerzumát”, ahogy Almási Miklós az *Antiesztétikában* fogalmaz, ahol klasszikus, avantgárd és populáris elférnek egymás mellett.

A felvázolt elméleti háttérre tekintve, Olay Csaba vállalkozása utóvédharcnak tűnik: próbálkozás a magas kultúra háttérbe szorult fogalmát rehabilitációjára, szembenállás a „hivalkodó műveletlenséggel” (16), úgy, hogy közben a populáris kultúra helye az emberi tevékenységek között megszilárdul, szerepe tisztábban körvonalazódik és jelentősége nem kerül megkérdőjelezésre, nem lesz „gőgös lefitymálás” (7) tárgya.

Olay Csaba akadémiai doktori művében a művészet és tömegkultúra viszonyának meghatározására vállalkozik az eltömegesedett társadalom körülményei között. A dolgozatból kiderül, hogy itt inkább két fogalom-felhő közötti disztinkciót alapoz meg a szerző: az egyik oldalon a magas kultúrát, magasművészetet találjuk, a másikon pedig egy jelenséget, amelyre a szerző több fogalmat használ: tömegkultúra (a fogalom 168-szor fordul elő), populáris művészet (120-szor), kultúripar (110-szer), tömegművészet (46-szor), pop-art (16-szor), tömegművelődés (kilencszer), könnyű műfajok (nyolcszor), popkultúra (hatszor), népszerű kultúra (négyyszer), alacsonyművészet (háromszor), az alacsony kultúra (kétszer), kommerciális kultúra (kétszer). Már ez a pusztán mennyiségi szemrevétel is tanulságos. Egyrészt látható, hogy a mérleg egyik oldalán egy monolit, stabil, jól körüljárható jelenség áll, a másik oldalon egy – megismerése szempontjából – még mindig folyékony jelenség, aminek megnevezésében is ingadozik a szakma, és ingadozik a szerzőnk is. Olay Csaba nem szándékozik ösvényt vágni ebben a fogalmi dzsungelben: a két jelenség elkülönítését tűzik ki célul, bárhogyan is neveznénk őket. Fogalomhasználatával kapcsolatban elég megjegyeznünk, hogy vizsgálódásának tárgya „a magasművészetként értett kultúra” (13., 15., 26., 41. old.) és a tömegkultúra, „értve ezen a populáris művészetet vagy tömegművészetet” (3. oldal) viszonya. Látható, hogy a dolgozat szándéka kettős: egyrészt a magas kultúra értékének megerősítése, másrészt a populáris kultúra egyfajta rehabilitása. Megfigyelhető, hogy azok a kifejezések, amelyek önmagukban hordozzák a leértékelő mozzanatot (alacsony, kommerciális), nagyon ritkán fordulnak elő.

Az egész kérdésfelvetés jelentőségét az adja, hogy a megfogalmazott választól függ az, hogy mit várunk el művészi alkotásoktól és kulturális termékektől, hogyan értékeljük őket, milyen megközelítéseket tartunk legitimnek, gyümölcsözőnek a kultúra területén.

A kérdés nem új keletű: lassan már egy évszázados vita alakult ki a (magas) kultúra/populáris kultúra törésvonalán. Olay Csaba dolgozata, azon felül, hogy javasol egy megoldást a művészet és tömegkultúra viszonyának értelmezésére, nagyszerűen összegzi a vita legfontosabb állomásait.

A vita tulajdonképpen elsősorban a tömegkultúra értelmezéséről, értékeléséről szól, és csak az eltömegesedett társadalom kialakulása nyomán vált jelentőssé, ahogyan ezt a szerző dolgozatában nyomatékosítja. Olay Csaba világosan elkülöníti azokat a területeket, amelyekkel jelen dolgozta keretében nem kíván foglalkozni, ugyanis alig van olyan kérdés vagy felvetés, amely lazábban vagy szorosabban nem lenne hozzákapcsolható a művészet és kultúra kérdésköréhez. Ilyen például a népi kultúra, a művészet definíciója, vagy a médiumok kérdése. A dolgozat koherenciáját csak úgy lehet megőrizni, ha a szerző nem enged annak a csábításnak, hogy olyan kérdésekkel foglalkozzon, amelyek ugyan érdekesek, de tárgyalásuk nem nélkülözhetetlen ebben a keretben.

A szöveg két jelentős és a szerző által jól ismert, jól körüljárt filozófiatörténeti referencia pontra támaszkodik: egyrészt a Frankfurti iskola elemzéseire, másrészt egy Hannah Arendt munkásságából kiemelt javaslatra.

A Frankfurti iskola szövegei közül a legfontosabb a téma szempontjából a *Felvilágosodás dialektikájában* szereplő tanulmány a kultúriparról. A múlt század közepén született szöveg meglátásai közül Olay Csaba főleg a tömegkultúra (kultúripar) jellemzését veszi át (fogyasztásra szánt termékek, amelyek az ipari termelésre jellemző szabványosítás útján jönnek létre, így elveszítik egyrészt a műalkotásokra jellemző egyediséget, másrészt a társadalomkritikai potenciált), ugyanakkor világosan látja azt, hogy Adorno és Horkheimer nem érintik/nem dolgozzák ki a populáris kultúra (lehetséges) pozitívumait. E hiányosság kiküszöbölése érdekében Hannah Arendt munkásságához folyamodik, ahol megtalálható az a gondolatmag, ami jelen dolgozat fő tézisének előzménye: Arendt hármass felosztásában (munka, előállítás, cselekvés) - a populáris kultúra a pihenés szükségletét elégíti ki, a szórakozás révén, így nem a tartós tárgyakat előállító kultúrához tartozik, hanem tulajdonképpen az közvetlen szükségleteket kielégítő munka szférájához.

A dolgozat egyik érdeme az, hogy kibontja ezt a gondolatot, és végigviszi a művészet és a tömegkultúra közötti disztinkciót, hozzárendelve ezeket két, különböző emberi igényhez: a művészetet „a szellemi tájékozódás, kalandvágy” igényéhez (177, 336) a tömegkultúrát pedig a szórakozás – ugyanennyire legitim – igényéhez.

A művészet és a tömegkultúra szembenállása abból adódik, hogy más igényeknek felelnek meg, és másfajta attitűdöt követelnek meg a befogadótól/fogyasztótól – ezen vonal mentén különböztethető meg egymástól „a szórakozást és lazítást szolgáló, kikapcsolódás-jellegű tömegkultúra és a koncentrációt igénylő magaskultúra” (49).

A magaskultúra és a populáris kultúra viszonyát több perspektívából lehet vizsgálni. Az egyik perspektíva a fennálló rendhez való viszony mentén különíti el a kettőt: ez tipikusan Adorno hozzáállása, aki a művészettől elvárja, hogy a társadalomkritika bástyája legyen, és elutasít minden olyan alkotást, amely a társadalmi igazságtalanságot, elnyomást, manipulációt nem teszi szóvá. Adorno úgy találja, hogy a kultúripar termékei nem felelhetnek meg ennek az elvárásnak, mivel céljuk a szórakoztatás, és szórakoztatva lenni annyi, mint egyetérteni. Olay Csaba nem követi ezt az utat, ugyanis még a magas művészet számára is túl szigorúnak, túl szűk ösvénynek tartja. Azon a véleményen van, hogy a társadalomkritika jelenléte vagy hiánya nem releváns a magaskultúra és populáris kultúra közötti distinkció szempontjából. Nem az a lényeges különbség, hogy az alkotások/termékek hogyan viszonyulnak a fennálló rendhez, hanem az, milyen emberi szükségleteknek felelnek meg.

Egy másik lehetséges perspektíva az esztétikai tapasztalatot, az esztétikai teljesítményt kéri számon. Azok között, akik ezt a kritériumot alkalmazzák, nincs teljes egyetértés: bár a markánsabb vélemény radikális minőségi különbséget lát a magas művészet és a populáris kultúra termékei között, vannak olyan hangok is (jellemzően a pragmatista gondolkodók részéről, illetve a kultúratudományok képviselői részéről) amelyek ez utóbbiak esetében is felfedezik az esztétikai értéket, sőt, igyekeznek ugyanazon kritériumok alapján elemezni ezeket, mint amilyeneket a magas kultúra alkotásaira szoktunk használni (lásd Richard Shusterman tanulmányát a rap művészetéről). Olay Csaba megkérdőjelezi az ilyen próbálkozások eredményét, megjegyezvén, hogy „Jellemző ugyanakkor, hogy a potenciálok tipikusan potenciálok maradnak – az állítólagosan mély jelentésrétegek még a szimpatizáló értelmezés szerint sem jelennek meg az esetek elsöprő többségében” (194). Eleve úgy gondolja, hogy a populáris termékektől pusztán azt várjuk el, hogy szórakoztassanak, és nem azt, hogy valamilyen esztétikai minőséget felmutassanak – azaz felesleges/illegitim őket a magas kultúrára alkalmazott kritériumok mentén tárgyalni.

A harmadik megközelítés egy olyan antropológiai szempont, amely más-más igényhez, szükséglethez köti a magas, illetve populáris kultúrát. Ebből a perspektívából is kialakítható egy olyan álláspont, amely nem föltétlenül tesz különbséget a kettő között – például John Dewey minden művészeti formától azt várja el, hogy növelje a személyek életerejét. Olay Csaba a műalkotásokat/kulturális termékeket hasonló módon nem belső tulajdonságaik alapján vizsgálja, hanem hozzárendeli a befogadók szükségleteihez, a létrehozó szándékhoz (336). Arendtre alapozva megállapítja, hogy a műalkotások magasabb szellemi igényeknek

felelnek meg, pontosabban a „szellemi tájékozódás, kalandvágy” (177) igényét elégítik ki, miközben a populáris kultúra az életfolyamatok fenntartásához szükséges pihenés, szórakozás igényének felel meg. Ha ez így van, eleve indokolatlan ugyanazt a mércét alkalmazni a kétfajta produktum esetében. Ezen az úton haladva fenn lehet tartani a populáris kultúra jogosultságát, és ugyanakkor a magas kultúra iránti elkötelezettséget, amely a szerző számára kiemelten fontos. Már a szöveg első oldalaiból kiderül, hogy Olay Csaba számára az egyik legfontosabb motivációt erre a hatalmas munkára amit felvállalt „a művészet egzisztenciális jelentőségének” hangsúlyozása (5), illetve részben „az aggodalom, hogy a tömegkultúra felemészti a magaskultúrát, óvatosabban fogalmazva, lehetetlenné teszi vagy nagyon megnehezíti annak működését” (15).

A dolgozat négy nagy részből áll. Az első rész a művészet és a kultúra fogalmait járja körül. A második rész a Frankfurti iskola képviselőinek (Walter Benjamin, Horkheimer, Adorno) kultúrával és művészettel kapcsolatos meglátásait elemzi, részletesen és beavatottan, ugyanakkor kritikusan, kiemelve a továbbgondolható, illetve a meghaladottnak talált aspektusokat. A harmadik részben Hannah Arendt kiterjedt, és egészen más fókusszal rendelkező munkásságából azokat a mozzanatokat emeli ki, amelyeket saját javaslatában tovább tud vinni: a munka, előállítás, cselekvés hármasságát és a művészet és szórakozás közötti különbséget. Végül a negyedik rész azokkal a szerzőkkel foglalkozik, akik Olay Csaba értelmezésében a populáris kultúra és a magas kultúra kontinuitásának tételét vallják, illetve a populáris kultúra pozitív értékelésén fáradoznak. Itt a lista eléggé kimerítő, a szerző reflektál többek között Susan Sontag, Roland Barthes, Jean-Francois Lyotard, Stuart Hall, John Dewey, Richard Rorty, Richard Shusterman, George Dickie, Arthur Danto, Niklas Luhmann, Pierre Bourdieu írásaira. Mindeközben látható erőfeszítéseket tesz, hogy a szöveg hömpölygését az eleve meghatározott mederben tartsa: ne foglalkozzon olyan kérdésekkel, amelyek nem vonatkoznak a kitűzött célra, ne időzzön olyan gondolkodóknál, elméleteknél, akik és amelyek ugyan kapcsolódnak egy-egy témához, de túl marginálisan ahhoz, hogy érdemes lenne mélyebben megvizsgálni. A szövegből kitűnik a szerző alapos jártassága, elsősorban az utóbbi száz év filozófiai gondolkodás történetének területén. Bár a megközelítésben van egy történeti, kronológiai szál, amely nagyjából Walter Benjamtól eljut napjainkig – mégsem merül ki filozófiatörténeti szövegek értelmezésében, hanem egy szisztematikus tárgyalását nyújtja a felvetett kérdésnek, a művészet és a tömegkultúra viszonyának.

2. A doktori mű érdemei és hiányosságai

Az eddigiek alapján Olay Csaba doktori művét jelentős hozzájárulásnak tartom a magaskultúra és tömegkultúra viszonyának megértéséhez.

Olay Csaba doktori műve egy aktuális, érdekfeszítő témát tárgyal, megfelelő módszertani megközelítéssel. Az egyik legnyilvánvalóbb érdeme a téma eddigi szakirodalmának szisztematikus és kritikus értelmezése, ismertetése. Bár az elsődleges támaszpontját olyan szövegek képezik, amelyek a múlt század közepe környékén születtek, nyilvánvalóan követi úgy a jelenségek történelmi változásait, mint az ezekre érkező, elsősorban filozófiai reflexiókat. A művészet és a tömegkultúra viszonyának kérdése egy több évtizedet átölelő, jelentős, de még nem véglegesen lezárt vita tárgya. Úgy gondolom, jelen dolgozat sem zárja le véglegesen a vitát, viszont sikerült egy olyan markáns álláspontot megalapoznia, amely túlmutat az eddigi kísérleteken azzal, hogy a magaskultúrát és a populáris kultúrát lényegében elválasztja egymástól, de ugyanezzel a gesztussal meg is őrzi mindkettő fontosságát: a magaskultúráét, mint a szellemi igényeknek megfelelő területet, és a populáris kultúráét, mint az életfolyamatokhoz szervesen tartózó pihenés és szórakozás területét. Ezt a bravúros teljesítményt figyelemreméltó filozófiatörténeti tudással és következetesen alkalmazott kritikai apparátussal éri el.

Első látásra hiányosságnak tűnhet, hogy a dolgozat folyamán a címben szereplő „tömegkultúra” jelensége sok elnevezés mögül villan fel, anélkül, hogy a szerző nagyon alaposan foglalkozna annak kimutatásával, hogy van-e különbség a tömegkultúra, populáris kultúra, kultúripar, alacsony művészet stb. fogalmak között, és ha van, ez vajon csak a jelentésükre vonatkozik, vagy a fogalmak kiterjedésére is. Több helyen találunk példát arra, hogy mi tartozik a tömegkultúra kifejezés alá – de sem a fogalom körülhatárolására, sem az alá tartozó jelenségek valamiféle rendszerezésére nem kerül sor. Viszont ez a fogalmi lazaság éppen erényként is értelmezhető: ha a szellemi orientációt kínáló magas kultúrára mindenképpen valamiféle rendszer, koherencia jellemző, ezzel szemben a szórakozás, vagy a pihenés célját szolgáló termékek sokkal változatosabbak (legalábbis műfajilag), mivel az, hogy mi szórakoztat valakit, jobban kapcsolódik a személyes felépítéséhez, habitusához, és nem kell valamilyen fajta egységes kánonhoz, elváráshoz igazodjon. Így a felvázolt javaslat keretén belül a fogalmi bőség indokoltnak mutatkozik.

Kiemelném, hogy a szerző által célul kitűzött kiegyensúlyozott megközelítés nagyon nehezen valósítható meg, és bámulatos kötéltáncos ügyességet kíván. Olay Csaba világosan elhatárolódik a „kultúra” fogalom tág, szociológiai használatától, így – ahogyan az előbbi megszorításokból is kiderül – tulajdonképpen a kultúra a művészetre redukálódik, a művészet pedig a magasművészetre. Ha jól értem a szerző szándékát, mivel a kultúra elsősorban művészet, és művészet csak a magasművészet (ugyanis a populáris termékek nem nyújtanak szellemi orientációt), itt a magasművészet határolódik el egy komplex jelenségtől, amit tömegkultúrának nevezhetünk, és amely „mérsékeltbb szellemi tartalmú termékeket” (48) tartalmaz, amelyek nem műalkotások. Ugyanakkor, a szerző deklaráltan elhatárolódik attól az állásponttól, amely szerint „valami eleve jobb és értékesebb lenne pusztán annál fogva, hogy műalkotásnak tartjuk, míg egy szórakoztató termék eleve rosszabb lenne csak azért, mert a populáris művészethez tartozik”. (8) A távolságtartó, az értékeléstől tartózkodó kutatói magatartás dicsérendő, igazán nemes szándék. Azért tartom nehezen megvalósíthatónak, mert – ha sarkítjuk a szerző mindig óvatos kifejezéseit – akkor egy olyan állásponthoz jutunk, amely a kultúrát redukálja a művészetre, a művészetet pedig a magasművészetre. Sarkítva, azt is mondhatnánk, hogy Olay Csaba szempontjából csak magas művészet van, és a tömegkultúra nem is igazi (szűk, nem szociológiai) értelemben vett kultúra, és semmiképpen sem művészet. Így szemben áll a magasművészet a tömegkultúrával – és nehéz nem úgy gondolni erre a viszonyra, mint egy hierarchikus viszonyra, éppen azért mert úgy a „magas”, mint a „tömeg” értékelő konnotációktól terhes: a „magas” pozitív, míg a „tömeg” negatív irányban. Véleményem szerint a gondolat sor jelentős részében a szerzőnek sikerül elkerülni a tömegkultúra „leminősítésének” csapdáját. Amint láttuk, a szerző aggódik a magaskultúra alakulása láttán, ugyanis lehetségesnek tartja, hogy „amit tömegkultúrának és populáris kultúrának nevezünk, az a művészetet és kultúrát bizonyos értelemben problematikusnak tünteti fel, veszélyezteteti, esetenként trivializálja”. (5-6). Jómagam nem osztom föltétlenül ezt az aggodalmat. Bár reális esélyét látom annak, hogy elterjed a túlértelmezés (overinterpretation) ellentétpárja, az alúlértelmezés (ugyanis mivel az általános kultúra gyengül, a befogadók a finom különbségekre már nem érzékenyek, nem szánnak időt az elmélyülésre), mégis inkább azt tartom valószínűnek, hogy a két szféra, még ha el is ismerjük különbözőségüket, ahogyan Olay Csaba javasolja, meg tud élni egymás mellett, anélkül, hogy egymásnak ártanának, hogy egymást veszélyeztetnék. Gyümölcsözőnek tartanám annak vizsgálatát, hogy vajon a populáris termékek vajon nem

szolgálnak mégiscsak szellemi orientációval, még ha nem is olyan irányban és olyan megalapozottan, ahogyan a filozófusok elvárnák? Illetve vajon a magas művészet alkotásai esetében ki kell-e zárunk azt a lehetőséget, hogy egyfajta pihenést, feltöltődést kínálnak, azaz az életfolyamatok továbbvitelének esélyeit növelik? Ezzel nem szeretném azt sugallni, hogy nem tartom megalapozottnak a művészet és a tömegkultúra javasolt megkülönböztetését – csupán azt vetem fel, hogy a hipotézis elfogadása után, talán érdemes lenne finomítani a jelenségek elemzésén, feltárva még jobban komplexitásukat. Mindenképpen az előttünk álló dolgot jelentős, élő problémát vet fel és legitim módon támasztja alá megoldási javaslatát, gondolatébresztő és – dicséretére legyen mondva – további vitákat gerjesztő.

3. A doktori mű hitelessége

A doktori mű hiteles adatokat tartalmaz.

4. Nyilatkozat a doktori mű téziseiről tételesen

Értelmezésemben a doktori mű fő tézisei a következők:

1. A művészet redukálhatatlan egzisztenciális jelentőséggel rendelkezik, egyedülálló szerepet tölt be az emberi létezésben, melyet más nem képes betölteni. A tézist teljes mértékben elfogadom, nem feltétlenül új tudományos eredménynek, inkább olyan tézisként, amit érdemes új keretben (a művészet és tömegkultúra viszonylatában) is hangsúlyozni.
2. A művészet és a populáris kultúra egyaránt legitim képződmények, bár más-más szempontból. A tézist teljes mértékben elfogadom új tudományos eredményként.
3. A művészet és a tömegkultúra (populáris kultúra) nem egy kontinuumon helyezkednek el, más-más szükségletekhez rendelhetők: a művészet a szellemi tájékozódást szolgálja, a populáris kultúra szórakoztat. A tézist elfogadom új tudományos eredményként, olyan értelemben, hogy a szerző meggyőzően érvel az így bevezetett lényegi különbség mellett. Ugyanakkor, úgy gondolom, érdemes lenne megvizsgálni, hogy vajon a fent jelzett funkciókat kizáró jellegűnek kell-e érteni (főleg a populáris kultúra esetében lenne érdemes

megvizsgálni, hogy vajon a fogyasztók nem-e keresnek benne szellemi orientációt is, a szórakoztatás mellett).

4. A populáris termékek esetében nem lehet, vagy csak egészen kivételesen lehet felmutatni (esztétikai) értéket. A tézis nem újkeletű, az érvelés egy része igen. A tézis állítását részben fogadom el. Úgy gondolom, a populáris „termékek” jelentős hányadára igaz, hogy alacsony értékűek (nem eredetiek, sekélyesek, giccsesek, leegyszerűsítők stb.). Ugyanakkor, nem gondolom hogy csak „kivételesen” lehet kimutatni értéket – valószínűbbnek tartom, hogy a populáris műfajok között is vannak minőségi különbségek, és applikálhatóak esztétikai kritériumok, még akkor is, ha elfogadjuk, hogy az elsődleges funkciójuk a pihenés elősegítése, a szórakozás.

5. A doktori mű nyilvános vitára való alkalmassága

A doktori művet minden tekintetben, feltétlenül alkalmasnak tartom a nyilvános vitára.

2021. június 15.

dr. Horváth Gizela egyetemi tanár

Partiumi Keresztény Egyetem, Nagyvárada, Románia

